

вчався на історичному факультеті МДУ ім. М.В. Ломоносова зі спеціалізацією на кафедрі археології, а в 1975—1978 рр. — в аспірантурі історичного факультету МДУ, по закінченні якої в 1979 р. захистив кандидатську дисертацію за темою «Похоронні обряди населення степової Скіфії (VII—III ст. до н. е.)». З 1979 по 1981 р. В.С. Ольховський працював старшим викладачем кафедри історії СРСР і загальної історії Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ, продовжуючи співробітництво з кафедрою археології МДУ. У липні 1981 р. він перейшов на роботу в Інститут археології РАН, де і працював до кінця життя.

Валерій був прекрасним польовиком, представником того покоління археологів, які люблять поле з його труднощами, важкою, але цікавою роботою. З 1971 по 1975 р. він був співробітником ряду експедицій, що працювали в Нечорнозем'ї, Північному Причорномор'ї, Південному Сибіру і на Північному Кавказі. Його талант організатора проявився і в Україні — у 1976—1988 рр. він керував спочатку Степовим загonom Кримської експедиції МДУ, а потім — Кримською степовою експедицією ІА РАН, здійснюючи успішні дослідження пам'яток доби раннього заліза.

Основні наукові інтереси В.С. Ольховського були пов'язані з розробкою проблем теорії і систематики поховально-поминальної обрядовості, культів і ритуалів скіфів і сарматів, монументального мистецтва кочовиків євразійських степів доби раннього заліза. Він був визнаним фахівцем у вивченні євразійських старожитностей. У 2000 р. В.С. Ольховський був обраний членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту (Берлін). Він опублікував 135 праць, у тому числі 3 монографії. Усі три ґрунтуються в основному на матеріалі з території України. Він був учасником і доповідачем на багатьох російських, а також міжнародних конференціях, конгресах, круглих столах і симпозиумах, у тому числі на трьох щорічних зус-

річах Європейської асоціації археологів, із задоволенням приїздив на конференції, що проводилися в Україні.

У Валерія Сергійовича вистачало енергії не тільки на наукову, а й на науково-організаційну роботу: він був членом оргкомітету ряду конференцій, головою Ради молодих учених ІА РАН (1982—1986), секретарем проблемної ради «Скіфо-сибірський світ», відповідальним секретарем щорічника «Історико-археологічний альманах», членом редколегії (з 1991 р.) і відповідальним секретарем, а з 2002 р. — заступником головного редактора журналу «Российская археология». З лютого 2002 р., після блискучого захисту докторської дисертації він став завідувачем відділу скіфо-сарматської археології ІА РАН.

Життя В.С. Ольховського було тісно пов'язане з Україною. Після закінчення університету, коли встало питання про вступ до аспірантури в Інститут археології АН України і він з'явився в Києві, майбутнього аспіранта дуже тепло зустріли Олексій Іванович Тереножкін та Варвара Андріївна Іллінська. З того часу його наукові інтереси лежали у площині дослідження археологічних пам'яток раннього залізного віку України. Зі 135 праць Валерія Сергійовича третина присвячена давньому минулому нашої країни, чотири з них написані українською мовою. Він часто згадував про те, що Ольховські походять з Харківщини. Дійсно, серед списків дворян першої половини XIX ст. Валківського повіту Харківської губ. згадуються Ольховські. Представники цього роду навіть були серед дворянських предводителів. Не знаю, чи є нащадки цього роду в Україні нині, але друзів у Валерія Сергійовича Ольховського в Україні залишилося дуже багато, і звістка про його смерть стала для нас шоком. Єдиною втіхою можна вважати те, що пам'ять про цю світлу добру шляхетну людину залишиться не тільки в серцях його близьких, а й у нас — його колег, товаришів, друзів.

Н.А. ГАВРИЛЮК

І.С. Піоро

УСЕ ТВОРЧЕ ЖИТТЯ — НАУЦІ АРХЕОЛОГІЇ (Пам'яті В.В. Кропоткіна)

2 лютого 2002 р. виповнилося б 80 років видатному російському археологу Владиславу Всеволодовичу Кропоткіну. Він походив із найвищого кола спадкової інтелігенції, належав до старовинного князівського роду, од-

ним із найвідоміших представників якого, між іншим, був революціонер-анархіст П.О. Кропоткін. Саме завдяки належності до цього соціального середовища та властивостям успадкованого генотипу Владислав Все-

володович, поряд зі звичайними людськими якостями, вирізнявся такими привабливими рисами характеру, як відсутність апломбу та снобізму, товариськість і доброзичливість у взаєминах з колегами, незважаючи на їхні життєві позиції й інтереси, а також чесність, працелюбність, несхильна принциповість у науковій роботі й т. ін. Він ніколи не робив кар'єру, використовуючи наукову діяльність. Чистота наукової творчості — основна мета життя В.В. Кропоткіна.

Захоплення історією та археологією в шкільні роки, коли В.В. Кропоткін брав участь у роботі кількох експедицій, привело його на історичний факультет Московського університету, який він закінчив у 1950 р., встигнувши пізнати й тягар війни, у тому числі на фронті. Ще в першій половині 50-х років молодий вчений опублікував низку статей¹, частина яких стала основою для його великих наукових розробок. У 1953 р. Владислав Всеволодович закінчив аспірантуру Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (у подальшому Інститут археології), блискуче захистив кандидатську дисертацію і всі подальші роки працював у цьому інституті, майже 15 років очолював відділ скіфо-сарматської археології. У 1973 р. йому було присуджено, за сукупністю праць, ступінь доктора історичних наук. Протягом життя В.В. Кропоткін опублікував 122 наукові праці.

Інтерес В.В. Кропоткіна до вивчення давніх монет, їх колекціонування, що виявився в дослідника ще з юних років, відобразився у створенні зводів знахідок римського та візантійського нумізматичного матеріалу та написанні наукових статей, присвячених цій проблемі². Максимальне зібрання знахідок римського та візантійського часу на території радянської Євразії було опубліковано й докладно описано. Для цього автор здійснив ве-

личезну, титанічну роботу, вивчаючи матеріали бібліотек, наукових архівів і фондів різних установ багатьох міст для фіксації, визначення походження, достовірності повідомлень та картографування монетних знахідок. І хоча сам автор нумізматичних зведень, що принесли йому світове визнання, скромно зазначав «відсутність їх вичерпної повноти»³, більш повних аналогічних видань не створено, і вже понад 40 років дослідники постійно використовують їх у своїх наукових працях.

Жив і творив В.В. Кропоткін у дуже складні часи, коли незалежну наукову позицію певні сили нерідко трактували як політичну. Він дивом уцілів у період сталінських репресій, змушений був у своїх наукових дослідженнях зважати на офіційні позиції, затверджені коротким курсом історії ВКП(б), і, зокрема, на тривалі традиції викривлення етнічних процесів у Східній Європі, упереджені вимогами «центрального переконання».

Маючи дивовижну працьовитість, уміння працювати в будь-якому фізичному та душевному стані, В.В. Кропоткін, крім фундаментальних авторських зведень нумізматичних джерел, скрупульозно зібрав та опублікував «Звід римських імпортованих виробів у Східній Європі»⁴, що значно доповнило праці відомого дослідника К. Масвського⁵. Видане В.В. Кропоткіним зібрання римського імпорту, поряд з його спеціальними публікаціями з теми⁶, з часом не тільки не застаріло, а й набуло ще більшої наукової цінності, оскільки значну кількість матеріалів, які опрацював автор, уже втрачено.

Владислав Всеволодович як археолог-речознавець мав унікальний дар щодо підбору та класифікації матеріальних джерел, використовуючи їх у теоретичній науковій роботі і створюючи оригінальні, переконливо аргументовані історичні концепції. Так, класифікувавши монетні скарби, розглянувши різні погляди щодо етнічної належності черняхівської культури, В.В. Кропоткін розробив концепцію походження та зариття скарбів у Південно-Східній Європі, пов'язуючи їх із процесом розкладу первіснообщинного ладу, виокремленням плеємінної аристократії, що накопичувала багатства, виражені, зокрема, у заощадженнях із дорогоцінних металів. Як правильно зазначає автор, плеємінна знать, звичайно, була зацікавлена в торгівлі з Римською імперією. Продаючи рабів, худобу, хутра й інші товари, «варварські» князі та старійшини отримували вино, тканини, різноманітні прикраси, посуд, золоті медальйони, амулети, статуетки і римські монети. Ця торгівля збагачувала плеємінну знать, сприяла посиленню впливів дружинних елементів, прискорюючи таким чином розклад первіснообщинного ладу⁷.

Зробивши ретельну науково-статистичну обробку монетних знахідок римського часу, провівши докладне історіографічне дослі-

джання, В.В. Кропоткін дійшов обґрунтованого висновку про переважання знайдених скарбів у лісостепу Південно-Східної Європи, на території розселення в пізньоримський час осілих «варварських» племен, на відміну від зони проживання кочовиків у південніших степових областях. Дослідник зазначав, що скарби пізньоримського часу складаються з денаріїв попередніх століть із високопробного срібла, що свідчить саме про тривале накопичення дорогоцінного металу. Також В.В. Кропоткін виділив скарби антоніанів короткочасного накопичення, що склали так звану контрибуцію варварів — здобич дружин періоду військової демократії⁸.

Торгові, економічні зв'язки населення Східної Європи в I тис. н. е. в період розкладу первіснообщинного ладу та формування переддержавних і ранньодержавних утворень — один із основних напрямів наукових пошуків ученого. Зокрема, всебічно використовуючи численні різноманітні джерела, він обґрунтував відсутність у III — першій половині V ст. у племен Наддніпрянщини та Наддністрянщини розвинутого ринкового виробництва як у сільському господарстві, так і в ремеслі, коли товари виготовлялися в основному на замовлення. Показово, на думку дослідника, що, незважаючи на порівняно тривалий обіг римського денарія у Східній Європі в III — на початку V ст., у племен черняхівської культури ще не склалася власна грошова система⁹.

Завдяки вичерпно аргументованим висновкам В.В. Кропоткіна щодо рівня економічного розвитку черняхівських племен неможливо не погодитися з ним у тому, що поширення різних предметів цієї культури, зокрема на південь, на Кримській півострів, пов'язане з просуванням груп населення, а не з торговими зв'язками, і може бути джерелом, що вказує на напрямки міграцій.

З погляду В.В. Кропоткіна, наявність скарбів срібних денаріїв на території поширення черняхівської культури може свідчити лише про зародження у її носіїв товарно-грошових відносин, передусім у внутрішній торгівлі. Заздалегідь прогнозуючи поширення різних псевдонаукових концепцій щодо появи у Південно-Східній Європі, у тому числі на території України, «ранніх» держав, зокрема вже у першій половині I тис. н. е., В.В. Кропоткін рішуче виступав проти всіх начебто доведених розвинутих ознак державності. Так, на відміну від відомого українського археолога М.Ю. Брайчевського¹⁰, Владислав Всеволодович обґрунтував тісний зв'язок розповсюдження скарбів високопробного срібла лише з процесом накопичення коштовностей як один із показників розкладу первіснообщинної економіки¹¹. У той же час слід відзначити можливе існування у Східній Європі, як і в інших регіонах Євразії, досить жвавої за римських часів зовнішньої торгівлі. Як зауважує В.В. Кропоткін,

римські денарії I—II ст. були визнаним платіжним засобом у міжнародній торгівлі, яку активно вела Римська імперія в перші століття нашої ери. Скарби римських монет широко розповсюджені від Британії та Скандинавії до Індії, що свідчить про розмах економічних зв'язків у ту епоху¹². Підтвердженням існування зовнішньої торгівлі можуть слугувати виділені дослідником нечисленні скарби бронзових монет, які виявлено поблизу кордонів імперії та її провінцій¹³. Характер і напрям торгівлі з пізньоантичним світом визначено також шляхом підбору та систематизації амфорного матеріалу, який дослідник опублікував разом зі своїм сином О.В. Кропоткіним¹⁴.

У своїй багатоплановій монографії з економіки Східної Європи I тисячоліття вперше в історіографії на основі власних багаторічних досліджень і з використанням широкого джерелознавчої бази В.В. Кропоткін висвітлює зміни, що сталися у зазначений період. На зміну римському денарію в грошовому обігу з'явився золотий солід. Кількість скарбів та окремих знахідок монет різко зменшилася. Настав тривалий безмонетний період, який закінчився в кінці VIII — на початку IX ст. з надходженням до обігу дирхемів. Велика кількість скарбів куфічних монет, знайдених у Центральній Європі, свідчить не лише про розмах східної торгівлі, а й про розвиток нових економічних та соціально-політичних феодальних відносин¹⁵.

Міжнародне визнання та популярність досліднику принесли також його об'єктивні висновки щодо етнічної належності населення Південно-Східної Європи пізньоримського та ранньосередньовічного часу. Першим серед вітчизняних істориків, більшість з яких ще у друга половині 1950—1970-х років відчували традиційний жах перед здавалося б уже минулими суворими сталінськими заборонами. Владислав Всеволодович відкрито визначив та назвав носіїв черняхівської культури племенами готського союзу¹⁶. На відміну від інших науковців, що вважалися у своїх працях до фальсифікацій історичного процесу, В.В. Кропоткін детально простежив та описав проникнення черняхівців у Північне Причорномор'я і Таврику. Як критерій для визначення цього процесу дослідник обрав різноманітні типи поховальних споруд та речі черняхівської культури в інвентарі пізньоантичних некрополів¹⁷.

Не наслідуючи сталих, «узаконених» поглядів, В.В. Кропоткін постійно висував власні оригінальні концепції, дотримуючись традиційних принципів класичної історичної науки: не популяризувати неперевірені, неаргументовані гіпотези. Тому зрозуміла обережність висновків автора у друкованих працях, на відміну від його ідей, усно викладених у доповідях та при особистих контактах. В.В. Кропоткін постійно брав участь у роботі вітчизняних та зарубіжних конференцій,

у тому числі презентабельних міжнародних конгресів славистів, де неодноразово висловлював аргументовані думки щодо основних проблем археології Східної Європи I тис. н. е., наприклад складного готського питання.

Набагато раніше, ще у своїй кандидатській дисертації на тему «Населення Південно-Західного Криму в епоху раннього середньовіччя», захищеній у 1953 р., В.В. Кропоткін розробив новий підхід стосовно вирішення питань етногенезу давнього населення на основі аналізу різнохарактерних джерел, насамперед — стійких етнічних ознак, відображених у формах поховальних споруд, рисах обряду та частині інвентарю. У дисертації розглянуто сарматско-аланські поховальні традиції в могильниках Південно-Західного Криму, вперше викладено припущення щодо готської належності поховань із трупоспаленнями та кам'яними конструкціями¹⁸. Причому науковий керівник роботи, відомий історик-археолог Б.О. Рибаків, через вищезгадані причини під час захисту змушений був заявити, що його погляд не збігається з думкою дисертанта. У своїх подальших статтях В.В. Кропоткін усебічно розкритикував поширений у 1950-х роках погляд щодо розселення слов'ян у Криму, одночасно порушивши питання про складне поліетнічне походження виявлених у Південно-Західній Тавриці тілоспалень і про давні місцеві іранські традиції в поховальних конструкціях із покладеннями¹⁹.

Вивчаючи історію ранньосередньовічного Криму, дослідник з усебічною аргументацією довів правильність своєї думки щодо ототожнення загадкових Фулл, згаданих Менандром, церковними документами VIII ст. про життя Іоанна Готського і Костянтина (Кирила) Філософа з городищем на Тепсені, певнено локалізував та датував спархії Таврики за даними *Notitia episcopatum*²⁰.

Напружена та дуже ефективна наукова діяльність В.В. Кропоткіна була тісно пов'язана з проведенням тривалих експедиційних робіт. Так, долаючи складні бюрократичні типи кримські перепони, В.В. Кропоткін у 1950-х — на початку 1960-х років провів успішні розкопки великого ранньосередньовічного могильника Чуфут-Кале в гірській Тавриці. Матеріали перших років польових робіт він максимально використав ще для написання кандидатської дисертації. Особливості поховального обряду та срібні жіночі прикраси, виявлені в некрополі, дали археологу змогу вперше поставити питання про алано-готську етнічну належність населення південно-західної частини півострова у VI—IX ст.²¹

Усі експедиційні та наукові роботи Владислава Всеволодовича були тісно пов'язані з археологією Південно-Східної Європи, а саме України. Зокрема, під його керівництвом було проведено дослідження в Полтавській, Кіровоградській, Хмельницькій, Вінницькій, Черкаській, Тернопільській областях. Довгі роки В.В. Кропоткін очолював Західнопо-

дільську експедицію Інституту археології АН СРСР, демонструючи при цьому неабиякі ділові якості, чудові організаторські здібності, непохитну вимогливість стосовно дотримання методики польових досліджень, підвищену обов'язковість, ретельність та пунктуальність в опрацюванні матеріалу та своєчасному поданні наукових звітів. Особливий інтерес у В.В. Кропоткіна викликало вивчення археологічних пам'яток черняхівської культури, наприклад могильників у селах Ризине та Рижавка Черкаської обл., Думанів Хмельницької обл., а також шару пізньоримського часу на поселенні у с. Ромош Львівської обл. та ін²². Результати розкопок, уведені в науковий обіг, надали нові численні відомості, які істотно доповнюють знання фахівців про культуру та побут племен готського поліетнічного союзу. Зокрема, знахідки ліпної кераміки в похованнях біля с. Ризине та підвісок поблизу с. Рижавка підтверджують наявність північно-західних, можливо германських, компонентів у черняхівській культурі²³. Слід зазначити, що практично всі гіпотези науковця підтверджено матеріалами експедиційних досліджень. Так, крім матеріалів двох відомих некрополів велдбарської культури Брест-Тришин та Дестинич з волинської групи полів поховань, напрямком проникнення готів у Південно-Східну Європу встановлено за матеріалами відкритого могильника біля с. Горолок Рівненської обл.²⁴ та інших пам'яток²⁵.

Отже, зазначимо, що багатопланова наукова діяльність Владислава Всеволодовича Кропоткіна — безперечно відіграла значну роль у складному процесі історичної реконструкції переддержавних етнокультурних утворень Східної Європи. Справді талановитий, надзвичайно здібний учений історик-археолог В.В. Кропоткін завдяки ретельному підбору, систематизації та оформленню фундаментальних зведень археологічних пам'яток, плідній теоретичній праці на основі численних практичних пошуків зробив помітний внесок у науку, який ще протягом довгого часу буде стлугувати визначальним орієнтиром для наступних поколінь учених.

¹ Кропоткін В.В. Клады римских монет в Восточной Европе // ВДИ. — 1951. — № 4. — С. 243—281; *Его же*. Бельнецкие курганы и стоянка (К вопросу о связи средневековой и фатьяновской культуры) // КСИИМК. — 1952. — Вып. 47. — С. 52—66; Кропоткін В.В., Мерперт Н.Я. Ред.: Археология, т. 5. Київ // ВДИ. — 1952. — № 2. — С. 143—147; Кропоткін В.В., Соловьева Г.Ф. К вопросу о производстве, распространении и датировке стеклянных браслетов Древней Руси // КСИИМК. — 1953. — Вып. 49. — С. 21—25.

² Кропоткін В.В. Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР // ВДИ. — 1954. — № 3. — С. 152—180; *Его же*.

О некоторых кладах римских монет, найденных в России (из истории русской нумизматики) // КСИИМК. — 1956. — Вып. 66. — С. 100—106; *Его же*. Из истории денежного обращения в Восточной Европе в I тысячелетии н. э. // СА. — 1958. — № 2. — С. 279—285; *Его же*. Лукашевский клад бронзовых римских монет IV в. // НЭ. — 1960. — Т. 1. — С. 215—222; *Его же*. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4; *Казманова Л.Н., Кротошкин В.В.* Варварские подражания римским денариям с типом идущего Марса // ВДИ. — 1961. — № 1. — С. 128—136; *Кротошкин В.В.* Рец.: *Брайчевский М. Ю.* Римская монета на территории Украины. — К., 1959 // СА. — 1961. — № 1. — С. 300—305; *Его же*. Клады византийских монет на территории СССР // САИ. — 1962. — Вып. Е4—4; *Его же*. Византийские монеты из Таматархи-Тмутаракани // Керамика и стекло Древней Тмутаракани. — М., 1963. — С. 175—185; *Казманова Л.Н., Кротошкин В.В.* Подражания римским золотым монетам II—III вв. // ВДИ. — 1964. — № 1. — С. 140—148; *Его же*. Новые находки византийских монет на территории СССР // ВВ. — 1965. — 26. — С. 166—169; *Его же*. Клад римских денариев. Найденных в с. Подлесновка (Сумская область) // ВДИ. — 1965. — № 1. — С. 136—139; *Его же*. Византийские монеты в Восточной Европе как исторический источник // Тез. докл. совет. делегации на I Междунар. конгр. славян. археологии в Варшаве. — М., 1965. — С. 76—79; *Его же*. Новые находки римских монет в СССР (дополнение к САИ. вып. Г4-4) // НЭ. — 1966. — № 6. — С. 74—102; *Его же*. Новые материалы по истории денежного обращения в Восточной Европе в конце VIII — первой половине IX вв. // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 72—79; *Kropotkin W.W.* Skarb rzymskich monet i przedmiotów z IV w. n. e. z Zamościa // Wiadomości Numizmatyczne. — 1969. — R. 13, z. 3. — S. 15—17; *Kropotkin W.W.* Skarb rzymskich denarów ze wsi Turia w okręgu czerkaskim (ZSRR) // Ibid. — S. 149—152; *Кротошкин В.В.* Новый клад римских денариев из Закарпатской области Украинской ССР // Acta Archaeol. Carpathica. — 1970. — II. — С. 217—225; *Его же*. Новые находки византийских монет в Керчи // ВВ. — 1971. — 32. — С. 216—218; *Kropotkin W.W.* Skarb denarów rzymskich (I—II w. n. e.) z Jarnic (woj. warszawskie) // Wiadomości Numizmatyczne. — 1971. — 15. — S. 31—38; *Кротошкин В.В., Прокофьев А.Ф.* Войтовский клад римских монет I—II вв. н. э. // ВДИ. — 1972. — № 3. — С. 174—178; *Кротошкин В.В.* К публикации клада римских монет из с. Старая Романовка // НЭ. — 1972. — 10. — С. 126—127; *Его же*. К публикации клада римских монет из с. Старая Романовка // Прил. к кн. *Капдун В.Я.* Старо-Романовский клад римских денариев I—II вв. н. э. // НЭ. — 1972. — 10. — С. 126—127; *Кротошкин В.В.* Варварские подражания римским золотым монетам в Восточной Европе // Slovenska numizmatika. — 1976. — № 4. — С. 11—35; *Его же*. О некото-

рых находках римских монет в Среднем Поволжье и Прикамье // Древности Евразии в скифосарматское время. — М., 1984. — С. 137—141.

³ *Кротошкин В.В.* Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4. — С. 12—13.

⁴ *Кротошкин В.В.* Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.) // САИ. — 1970. — Вып. Д1-27.

⁵ *Majewski K.* Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich. — Wrocław, 1949; *Majewski K.* Importy rzymskie w Polsce. — Warszawa; Wrocław, 1960.

⁶ *Кротошкин В.В.* Римские импорты из Андреевского кургана в Мордовской АССР // КСИА. — 1969. — Вып. 119. — С. 32—36; *Его же*. Хронология черняховской культуры и римско-византийские импортные вещи в Восточной Европе // КСИА. — 1970. — Вып. 121. — С. 52—55.

⁷ *Кротошкин В.В.* Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4. — С. 10—11.

⁸ Там же. — С. 18, 59, 64, 109.

⁹ *Кротошкин В.В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. — М., 1967; *Кротошкин В.В.* К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племен черняховской культуры в III—IV вв. н. э. // Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1970. — С. 146—160.

¹⁰ *Брайчевский М. Ю.* Римская монета на территории Украины. — К., 1959. — С. 58—70.

¹¹ *Кротошкин В.В.* Рец.: *Брайчевский М. Ю.* Римская монета на территории Украины. — К., 1959 // СА. — 1961. — № 1. — С. 300—305.

¹² *Кротошкин В.В.* Рец.: *Брайчевский М. Ю.* Римская монета на территории Украины. — К., 1959 // СА. — 1961. — № 1. — С. 303; *Его же*. Из истории римской торговли с Восточной Европой // Историко-археол. сб. (в честь А.В. Арциховского). — М., 1962. — С. 147—153; *Kropotkin V.V.* Liaisons économiques de l'Empire Romain avec l'Europe Orientale // VI Congr. inter. des sciences préhistoriques et protohistoriques. Les rapports et les informations des archéologies de l'URSS. — М., 1962. — P. 3—9; *Kropotkin V.V.* Liaisons économiques de l'Empire Romain avec l'Europe Orientale // Atti del VI Congr. Inter. delle Scienze Preistoriche e Protostoriche. — Tivoli, 1966. — P. 135—140.

¹³ *Кротошкин В.В.* Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4. — С. 14—15.

¹⁴ *Кротошкин А.В., Кротошкин В.В.* Северная граница распространения амфор римского времени в Восточной Европе // Могильники черняховской культуры. — М., 1988. — С. 168—184.

¹⁵ *Кротошкин В.В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. — М., 1967; *Его же*. Находки куфических монет в Прикарпатье (СССР) // Acta Archaeol. Carpathica. — 1970. — II. — С. 227—230; *Его*

же. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе // НЭ. — 1971. — 9. — С. 76—97; *Его же*. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — С. 197—202; *Его же*. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье // Berichte über den II Inter. Kongr. für Slavische Archæologie. — Berlin, 1973. — Bd. III. — S. 441—449; *Его же*. О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 111—117; *Его же*. Булгарские монеты X века на территории Древней Руси и Прибалтики // Волжская Булгария и Русь. — Казань, 1986. — С. 38—62; *Kropotkin V.V.* Bulgarian Tenth-century coins in Eastern Europe and around the Baltic (Topography and distribution routs) // Commentationes de nummis saeculorum IX—XI in Suecia repertis. N. ser. 6. Sigtuna Papers. Proceed. of the Sigtuna sympos. on Viking-age coinage 1—4. June 1989 / Ed. K. Jonsson and B. Malmer. — Stockholm, 1990. — P. 197—201; *Гусев С.В., Кротокин В.В.* Находки сасанидских, византийских и куфических монет на территории Дагестанской АССР // Acta Orientalia: Acad. scient. Hungaricae. — Budapest, 1991. — T. 45 (2—3). — P. 403—423.

¹⁶ *Кротокин В.В.* Рец.: *Sevin H.* Die Gepiden. Munchen, 1955 // СА. — 1958. — № 2. — С. 314—317; *Его же*. Могильник Черняховского типа в с. Ризино Черкасской обл. // СА. — 1971. — № 4. — С. 229; *Его же*. Черняховская культура и Северное Причерноморье // Культура та побут населення Українських Карпат: Тез. докл. — Ужгород, 1972. — С. 94—95; *Его же*. Проблема происхождения и этнической принадлежности черняховской культуры в свете новых антропологических исследований (по поводу книги Т.С. Кондукторовой «Антропология древнего населения Украины»). — М., 1972 // Slavia antiqua. — 1976. — 23. — С. 165—173; *Его же*. Черняховская культура и Северное Причерноморье // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 147—163. До речі, погляд В.В. Кротокіна повністю підтверджений новітніми дослідженнями (див.: Магомедов, 2001).

¹⁷ *Кротокин В.В.* Черняховская культура и Северное Причерноморье // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 147—163.

¹⁸ *Кротокин В.В.* Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья: Дис. ... канд. истор. наук. — М., 1953.

¹⁹ *Кротокин В.В.* Рец.: *Материалы по археологии юго-зап. Крыма (Херсонес, Мангуп)*. — М.; Л., 1953 // СА. — 1956. — № 25. — С. 345—348; *Его же*. Могильник Суук-Су и его историко-археологическое значение (по данным погребального обряда) // СА. — 1959. — № 1. — С. 181—194.

²⁰ *Кротокин В.В.* Из истории средневекового Крыма (Чуфут-Кале и вопрос о локализации города Фуллы) // СА. — 1958. — № 28. — С. 198—204.

²¹ *Кротокин В.В.* Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья: Дис. ... канд. истор. наук. — М., 1953; *Его же*. Из истории средневекового Крыма (Чуфут-Кале и вопрос о локализации города Фуллы) // СА. — 1958. — № 28. — С. 207—212; *Его же*. Могильник Чуфут-Кале в Крыму // КСИА. — 1965. — Вып. 100. — С. 108—115.

²² *Кротокин В.В.* Раскопки Черняховского могильника в с. Рыжевка // АО-1965. — М., 1966. — С. 137—139; *Его же*. Черняховские памятники Среднего Побужья // АО-1966. — М., 1967. — С. 230—231; *Его же*. Исследования черняховских памятников в Среднем Побужье и Среднем Поднепровье // АО-1967. — М., 1968. — С. 228—229; *Его же*. Изучение черняховской культуры на Полтавщине // АО-1968. — М., 1969. — С. 310—311; *Его же*. Могильник черняховского типа в с. Ризино Черкасской обл. // СА. — 1971. — № 4. — С. 225—229; *Его же*. Могильник черняховского типа в с. Ризино Черкасской обл. (К вопросу о происхождении черняховской культуры) // Slavia Antiqua. — 1971. — 17. — С. 197—206; *Его же*. Раскопки поселения у села Ромош // АО-1973. — М., 1974. — С. 294—295; *Кротокин В.В., Кулаков В.И., Гей А.И., Панасюк О.А.* Раскопки поселения у села Ромош // АО-1974. — М., 1975. — С. 301—302; *Кротокин В.В.* Исследование поселения у с. Ромош // АО-1975. — М., 1976. — С. 344—345; *Его же*. Исследования на Волини // АО-1976. — М., 1977. — С. 314; *Его же*. Раскопки поселения у с. Ромош // АО-1977. — М., 1978. — С. 340; *Кротокин В.В., Кротокин А.В.* Раскопки Думановского могильника // АО-1978. — М., 1979. — С. 351; *Их же*. Раскопки Думановского могильника // АО-1979. — М., 1980. — С. 291; *Кротокин В.В.* Раскопки Думановского могильника // АО-1980. — М., 1981. — С. 266—267; *Его же*. Раскопки Думановского могильника // АО-1982. — М., 1984. — С. 282—283; *Его же*. Раскопки Думановского могильника // АО-1983. — М., 1985. — С. 299; *Его же*. Раскопки поселения у с. Ромош // АО-1984. — М., 1986. — С. 256.

²³ *Кротокин В.В.* Могильник черняховского типа в с. Ризино Черкасской обл. // СА. — 1971. — № 4. — С. 225—229; *Его же*. Могильник черняховского типа в с. Ризино Черкасской обл. (К вопросу о происхождении черняховской культуры) // Slavia Antiqua. — 1971. — 17. — С. 197—206; *Его же*. Золотая подвеска из Рыжевки // СА. — 1972. — № 1. — С. 264—269.

²⁴ *Кротокин В.В.* Новый могильник поморско-мазовецкой культуры у с. Городок Ровенской области // СА. — 1972. — № 4. — С. 255—256.

²⁵ *Кротокин В.В.* Пшеворские и поморско-мазовецкие памятники Западной Украины // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф. — Киев, 1975. — Ч. 3. — С. 40—42.

Одержано 14.03.2002